

Grünhut Zoltán – Bodor Ákos
**ÉRTÉKVÁLASZTÁSOK A PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
HALLGATÓI KÖRÉBEN**

Absztrakt

Jelen tanulmány a Pécsi Tudományegyetem hallgatói körében vizsgálja a jellemző érték-választásokat. A Ronald Inglehart és Christian Welzel nevéhez köthető értékelmélethez fordul koncepcionális háttérként. Az írás első része általánosságban tárgyalja az értékku-tatás főbb irányzatait azzal a céllal, hogy az alkalmazott teória sajátosságai így jobban ki-domborodjanak. Ezt követően a hazai érték kutatás több mint félévszázados történetét foglalja össze tömören a tanulmány, megemlítve a legfontosabb szerzőket és eredménye-iket. E második fejezet törekvése rámutatni arra, hogy az évtizedek folyamán tulajdon-képpen alig változtak a magyar társadalom értéktudatával kapcsolatos megállapítások. Végezetül az írás bemutatja saját felmérésünket, annak változóit, az elméleti kerethez kapcsolódó dimenziókat, valamint az eredmények pusztán leírói jellegű statisztikáját, to-vábbá összeveti azokat a hazai érték kutatás tendenciózus megállapításaival.

Kulcsszavak: értékek, magyarországi érték kutatás, Pécsi Tudományegyetem, kérdőíves fel-mérés

Bevezetés

Tanulmányunkban a Pécsi Tudományegyetem (PTE) hallgatói körében vizsgáljuk a jel-lemző érték választásokat. Átfogó keretként a Ronald Inglehart és Christian Welzel nevé-hez köthető értékelmélethez folyamodunk (Inglehart, 1997; Inglehart & Welzel, 2005; Welzel, 2013). E teória a World Values Survey (WVS, európai változat: European Values Study – EVS) kérdőíveire és adatbázisaira épül. Néhány revízió átesett az évek során, ám logikai alapjait tekintve stabil, gyakran hivatkozott, lehetővé teszi a világ társadalmainak összehasonlító vizsgálatait. E komparatív kapacitás okán az elméletet szokták egyszerűen kulturális vagy értéktérképként is nevezni a szakirodalomban (Keller, 2009), mivel rend-szerint sajátos koordinátatérben ábrázolódnak az országok, nagyobb civilizációs töm-bökbe tömörülve. A térkép tehát kirajzolja, hogy érték választásaik szerint mely nemzetek társadalmi hasonlók vagy különbözők, illetve egyes országok a földrajzi-civilizációs po-zíciójukhoz képest, értékrendjük tükrében, hova tartoznak valójában. Ugyanakkor az Ing-lehart és Welzel által kidolgozott elméleti keret alkalmas országspecifikus vagy egyes tár-sadalmi csoportok sajátosságait feltáró vizsgálatokra is – a komparatív elem tehát nélkü-lözhető az eredmények interpretációja során.

Az írás első részében az érték kutatásról általában szólnunk, annak főbb szemléleti irány-zataiban elhelyezzük az általunk alkalmazott koncepciót. Aztán a következő fejezetben a hazai érték kutatások több mint 50 évét tekintjük át, illetve foglalkozunk a kifejezetten fi-atalokra, egyetemistákra összpontosító munkákkal is. E rész célja, hogy átfogó kontextu-

ális keretet biztosítson, bemutassa a hazai érték kutatások sokrétűségét, egyúttal megelevenítse azt a sajátos helyzetet, miszerint a magyar társadalom értéktudatára vonatkozó legfőbb megállapítások jószerivel egyfelé mutatnak évtizedek óta. E fejezet szintén segít majd értelmezni saját eredményeinket. A tanulmány végén tárgyaljuk a felmérésünket, annak változóit, az elméleti kerethez kapcsolódó dimenziókat, valamint az eredmények pusztán leírói jellegű statisztikáját.

Értékek és értéktérkép

Az értékek kutatása számos diszciplínának fontos tématerülete. Ennek megfelelően egységes fogalmi definíció nincs, csupán főbb szemléletek. Általánosságban elmondható, hogy e szemléletek két irányban mutatnak. Az egyik kollektivista (vagy makro-) logikát követ, főként Durkheim és Parsons strukturalista, funkcionalista megközelítéseiből táplálkozik, s a társadalmi integritás vagy anómia jegyében interpretálja az értékek jelentőségét. A másik individualista (vagy mikro-) logikát alkalmaz, Allport (1961) és Rokeach (1973) munkásságából építkezik, s az egyéni szubjektivitást akarja feltárni mélyebben, illetve azt, hogy az értékek milyen – alapvető – szerepet töltenek be ezen egyediségek kialakulása, formálódása során. Az előbbi szemlélet inkább képes történelmi folyamatokban gondolkodni, valamint átfogó társadalomelméleti perspektívát felvenni, ugyanakkor szinte képtelenség empirikusan megragadni a maga egészében. Az utóbbi rendszerint jól vizsgálható, különböző módszerekkel is operacionalizálható, ám nincs kellő rálátása a mögöttes történelmi-társadalmi dinamikákra.

A kollektivista-individualista szemléleti ellentétén túl, még egy polarizáció határozza meg az érték kutatásokat – tudományágtól függetlenül. Ez részint a kutatói szereppel áll összefüggésben, amennyiben az egyének értékpreferenciáihoz, illetve azokból kikövetkeztethetően adott csoportok vagy társadalmak jellemző értékrendjéhez viszonyulhat a tudós normatív módon vagy leírói szemmel. Itt csaphat át ugyanis az értékek kutatása, értékek ítéletébe és konstruálásába (legalábbis annak kísérletébe). E normatív-deszkriptív különbségtől egyébként nem mentes sem a kollektivista, sem az individualista szemlélet (Gárdos & Ságvári, 2020).

E bevezető két bekezdésben többször előkerült egy aspektus, amelyet a legtöbb érték-elméleti keret hangsúlyoz. Nevezetesen az, hogy az értékek jelentősége, mind az individuumokra, mind a nagyobb csoportokra, társadalmakra tekintettel alapvető. Max Weber (1987) szerint az értékek az egyéni életvezetést (*Lebensführung*) határozzák meg, azaz azt, hogy a szükség milyen viselkedésmódot tesz indokolttá. A szükség ez esetben jelenti egyfelől a szubindividuális biológiai-fiziológiai szükségletet, másfelől a szupraindividuális norma elvárásokat (erkölcs, szabályok, konvenciók, tabuk stb.). De mivel az értékek különböznek az efféle módon felfogott szükséglettől, így sem a szükségletekben, sem a normákban nem gyökereznek, azokra csupán reflektálnak. Ez az egyedi reflexió Weber szerint az individuumokra jellemző sajátos életvezetés vagy életvitel, ami kognitív formában ugyan hozzáférhető az egyén számára, az adott illető tehát képes azt (s így tulajdonképpen önmagát, önmaga értékmotiváltságát) megérteni, mindez azonban nem jelenti, hogy az értékeknek ne lenne erős, kikapcsolhatatlan affektív impulzusa. Az egyéni értékválasztás

ezért bár hozzáférhető, de nem racionalizálható és neutralizálható, azaz tetszés szerint, bármikor, bármilyen érintkezésnek megfelelően nem változtatható. Még egy megjegyzés fontos Weber kapcsán: szerinte az értékekről értékpluralizmusban érdemes gondolkodni, vagyis minden egyén értékpreferenciája egyedi. Az ezekből valamiként kikövetkeztethető társadalmi értékminta kétségkívül hat az individuumokra, ám azt egyetlen személy sem képviseli maradéktalanul (Huszár, 1983).

Nagyot ugorva a szociológia klasszikusától a kortárs szociálpszichológia talán legjelentősebb értékutatójához, Shalom H. Schwartz (2012) szerint az értékek három alapvető igényre vonatkoznak: a csoportok és társadalmak túlélési és fejlődési (avagy jóléti és jóléti) törekvéseire, a csoportokon belüli társas érintkezések megfelelő koordináltságára, továbbá az egyéni szükségletek kielégítésére. A schwartzi leírásban tehát az értékek szintén úgy jelennek meg, mint amelyek vonatkoznak az individuális szükségletekre és a társas lét normaelvárásaira, illetőleg a weberi koncepció kiegészítéseként: a kollektív céltelezésekre. Utóbbi szempont nyilván a Milton Rokeach-féle örökség továbbvitele, aki szerint az értékek nemcsak az egyéni viselkedésmódot határozzák meg (Webernél ez az életvezetés vagy életvitel), hanem azt egy általánosabb célhoz, elérni kívánt állapothoz is hozzárendelik. A rokeach-i érv szerint az értékek tehát reflektálnak valamilyen hiányra. Ez a hiány pedig folyamatosan változhat, de állandóan jelen van, azaz mindig van kíváncsabb állapot. Rokeach (1973) ennek értelmében különbözteti meg a terminális (cél-) és instrumentális (eszköz-) értékeket. Schwartz (2016) ezt a felosztást már nem viszi tovább: szerinte fontosabb az elsődleges (azaz alapvető emberi) értékeket megkülönböztetni a nem elsődlegesektől, mely utóbbiaknak kulturálisan eltérő jelentései lehetnek, s ezért nem általános érvényűek és nem is összehasonlíthatók. Schwartz (1992) szerint az alapvető emberi értékek mind megfelelnek négy lényeges kritériumnak:

- nem pusztán racionális argumentumok, hanem emocionális többletjelentőségű hitek;
- fontos motivációs szerepet töltenek be, azaz vágyott célok elérésére készítetnek;
- egyúttal viszonyítási standardokként is hatnak e célkövetés során, tehát a megvalósítás hogyanját szintén kijelölik;
- ugyanakkor kizárólag absztrakt célokra vonatkoznak, s így túlmutatnak a konkrét szituációkon, interakciókon, illetőleg azok egzakt körülményein.

Schwartz e kritériumokhoz hozzáteszi továbbá, hogy az alapvető emberi értékek nem önmagukban fejtik ki hatásaikat, hanem egymáshoz viszonyítva. Ezért szerinte individuális és kollektív szinten egyaránt az empirikusan megragadható értékmintázat az igazán lényeges kutatói kérdés (Schwartz, 2007; Schwartz & Bardi, 2001).

Visszakanyarodva Weberhez, s onnan egy másik úton, Durkheimen keresztül, Talcott Parsons felé indulva azt látjuk, hogy az értékek a legkevésbé sem individuális szinten definiálódnak, noha az egyének percepcióikban-megismeréseikben, attitűdjeikben, viselkedéseikben, cselekvéseikben kétségtelenül reprezentálják és reprodukálják azokat. Mint ismeretes, Durkheim (2000 [1895]) úgy vélekedett, hogy az egyének nem képesek önmagukat, önnön vágyaikat és szenvedélyeiket korlátozni. Valójában társadalmi szabályozó erők kötik meg őket. E minták „szent dolgokként” hatnak. Maga a társadalom alkotja meg

azokat: lehet, csak egyesek fogalmazzák meg az érintett képzeteket, de mindig a többség lesz az, amely elfogadja, alkalmazza, s így folytonosan újrateremti e korlátozó mintákat, amelyek megszégése kollektíven jóváhagyott szankcionálással jár. Durkheim szerint tehát ezek a „*szent dolgok*” – erkölcsök, értékek, normák, kollektív kedélyállapotok, hagyományok, közös érzelmek stb. – a társadalmi tudatban léteznek: társadalmi tényvé válnak (Huszár, 1983).

Ezt a strukturalista logikát viszi tovább Parsons (1951) a saját rendszerelméleti fejtegetéseiben. Kiinduló tétele, hogy a társadalom rendszerként szerveződik. Ezt a rendezettséget egyrészt a funkciók garantálják, amelyeket a társadalom fennállása szempontjából lehet értelmezni. Négy meghatározó funkció van: célelés (fennmaradáshoz szükséges erőforrások, illetve az azokkal való rendelkezés); alkalmazkodás (eszközök alkalmazása a célelés szempontjából, az erőforrások használata végett); integráció (rendszerstabilitás biztosítása normatív eszközökkel); mintafenntartás (a normatív elemek folyamatos továbbörökítése, szükséges változtatások szabályozott mechanizmusa). E funkciók mellett, a rendezettséget a struktúrák adják, hiszen minden, a fenti funkcióknak megfelelő rendszerjellemző állandósulása strukturálódást jelent (Némedi, 1988). A társadalom mint nagyrendszer alrendszerekre oszlik, amelyek aztán további alrendszerekre bomlanak fel. A társadalom négy kiemelt alrendszere a következő: politika, gazdaság, szocietális közösség, értékelkötelezettség. Ezek mindegyike egy-egy funkcióra reflektál: a politika a célfunkciót biztosítja (*mit*), a gazdaság az alkalmazkodást (*mivel*), a szocietális közösség megadja a normatív kereteket (*miként*), míg az értékelkötelezettség pedig a mintafenntartást szolgálja (*miért*). Noha Parsons a társadalmi nagyrendszer kapcsán elsősorban az integratív funkciót emeli ki, nem kétséges, az értékeknek alapvető legitimációs jelentősége van modelljében. Az értékek ugyanis nemcsak a mintafenntartásról gondoskodnak, de azt is igazolják, hogy ez a minta *miért* fontos, kívánatos, megőrizendő, illetve ha korrigálásra szorul, akkor azt minek a betartásával lehet megvalósítani (Parsons, 1968). Cél, eszköz, norma – mindegyik számára kereteket szab tehát az értékrend.

Az imént – tömör formában – bemutatott két nagy értékutatási irányzatba az általunk alkalmazott Inglehart–Welzel-féle elméleti keret sajátos módon illeszkedik. Az alapvetően politikatudományi-szociológiai érvelés inkább kollektivistá szemléletű és mindenképpen normatív. Ugyanakkor az elmélet operacionalizálása, még ha különböző társadalmak értékmintázatainak megragadására is törekszik, egyéni szinten, kérdőíves módszerrel történik (Inglehart, 1997). További sajátosság, hogy a modell – látni fogjuk – a mögöttes értékdimenziókhoz normaválasztásokon, attitűdökön keresztül közelít. Ronald Inglehart és Christian Welzel politikatudományi háttérrel érkeztek a nemzetközi értékutatásba. Fogalomalkotással nem gazdagították a szakirodalmat: elfogadták azt a tételt, hogy az értékek fundamentálisan meghatározzák egy társadalom működését. Ami őket különösen érdekelt, hogy felfedezhető-e általános fejlődési trend a társadalmi értékminták változásában (Inglehart & Abramson, 1995; Welzel, 2013). Erre vonatkozó hipotézisük pedig meglehetősen egyszerű, amennyiben szerintük a gazdasági, politikai, kulturális struktúra fejlődésével, vagyis a jólét növekedésével, a demokrácia és politikai szabadságjogok bővülésével, valamint a szabadság és az egyenlőség kiteljesedésével a jellemző társadalmi érték-szerkezet egy tradicionalista jellegtől, előbb materialista, majd posztmaterialista irányba

mozdul el (Inglehart & Welzel, 2005). Ezt a folyamatot pedig nem nehéz modernizációként felfogni, vagyis az Inglehart–Welzel-féle értékelmélet modernitásteóriaként is értelmezhető. Nyilván ennek kapcsán lehet az egész modellt nagyon keményen kritizálni, ami a szakirodalomban jelen is van (Haller, 2002; Lakatos, 2015). A szerzőpáros ugyanis modernitásként a nyugati fejlődést, illetve az annak megfelelő értékváltozást állítja elénk: szekularizáció, individualizáció, racionalizmus, illetve valamiféle humanizmus, amelyben markánsan jelen van a mások egyenrangúsága, elfogadása, támogatása, általában egy közmopolita elemelkedés a szűk keretektől, korlátoktól (vö.: Inglehart & Norris, 2009; Inglehart, 2018; Welzel, 2013).

A szerzőpáros azt vallja, hogy négy értékdimenzió, egy-egy ellentétes értékpárba rendeződve világítja meg adott csoportok, társadalmak értékstruktúráját (Inglehart & Welzel, 2005). Az egyik tengelyen a tradicionális értékek állnak szemben a világiakkal. Az előbbiek felölelik a vallásosságot, tekintélytisztelést (a hatalom eltérő formái felé: állam, egyház, notabilitások, szülők stb.), lojalitást (család, identitáscsoport, nemzet irányában), valamint a hagyományos nemi és társadalmi szerepek megőrzését. Az ilyen értékrendű társadalmakra jellemző az egyenlőtlenségek és hierarchikus státuszkülönbségek elfogadása, a paternalizmus, a protekcionizmus, a patriarchális szemlélet és a familiaritás, továbbá a nacionalizmus (Inglehart, 2021). A világi értékek magja az individualizmus, a liberalizmus és a racionalizmus, illetve azokból következően az egyéni autonómia tisztelete, az önmegvalósítás és önérvényesülés szabadsága, valamint a mindenféle hatalom, ideológia-eszme, hagyományos nagynarratíva érvényességének korlátozása. Ezen értékrendnek megfelelően az ilyen társadalmakban nagy hangsúlyt fektetnek a jogi és politikai – de nem a gazdasági – egyenlőtlenségek felszámolására, a vallás-, lelkiismereti, és szólásszabadság biztosítására, a piaci verseny korlátlanosságára, a vállalkozásra (kockáztatás, újítás, sikerközpontúság), továbbá általában az észérvek magasztosságára (Inglehart, 2018).

A másik ellentétes értékpár a zárt és nyitott gondolkodás szerint különül el.¹ A zárt gondolkodás az egyén és elsődleges csoportjainak (*in-group* jellegű személyes kapcsolatainak) jólétét, anyagi és fizikai biztonságát tartja szem előtt. Az ilyen értékrendű társadalmakra jellemző az etnikai, törzsi, vallási, nyelvi, egyéb szubkulturális jellegű csoportelszigetelődés, általános bizalomhiány, informalitás, korrupció, valamint a demokráciadeficit különböző formái (gyenge civil társadalom, alacsony részvétel, legitimációs problémák, hatalommal való visszaélés stb.) (Norris & Inglehart, 2019). Ezzel szemben a nyitott gondolkodás az embertársakhoz való aktív odafordulásra ösztönöz. A mások (*out-group* ágensek) jólétére és jóllétére való odafigyelés, a természeti környezet megóvása, valamint a kollektív gondolkodás, cselekvés, együttműködés mint értékek tartoznak ide. Ez az értékrend elősegíti a szolidaritást, toleranciát (el- és befogadást), demokratizációt (politikai részvételt, civil-közéleti szerep- és felelősségvállalást, ellenőrzést és elszámoltathatóságot), környezettudatosságot, továbbá a társadalmi bizalmat (Inglehart & Welzel, 2005).

¹ Ennek a tengelynek egyéb elnevezései is ismertek (pl.: túlélési vs. önkifejezési), ám a magyar szakirodalom legjelesebb értékutatói – helyesen – inkább a zárt vs. nyitott megnevezést használják.

Az Inglehart–Welzel-féle elméleti keretnek megfelelő összehasonlító értékutatások a nyolcvanas évek óta zajlanak. A nemzetközi elemzésekben megállapított, mindenféle specifikus kiegészítésektől mentes értéktérképbeli pozíciója Magyarországnak e modell szerint problémás, amennyiben civilizációs jellege szerint a katolikus Európa része, ugyanakkor az ortodox Európával számos értéktényező szerint inkább hasonlóságot mutat. Mindezt elsősorban az átható zárt gondolkodás okozza (Keller, 2009). Említésre került, hogy e megközelítés főként az értékváltozásokra koncentrál, ám a magyar társadalom esetében ilyesmiről az elmúlt közel harminc év adathullámai tekintetében nem beszélhetünk: a zárt gondolkodás mindig túlon túl meghatározó volt az értékrendre (Tóth, 2009).

A magyarországi értékutatás főbb állomásai, megállapításai

Jelen fejezet tömör keretek között igyekszik áttekinteni, hogy a hazai értékutatás miként alakult az 1960-as évek óta, illetve mik azok a legfontosabb megállapítások, amelyek valóssággal végigkísérték ezt a sok évtizedes időszakot. A szocialista Magyarország bölcsészeti- és társadalomtudománya nagy érdeklődéssel fordult az értékutatás felé – mégpedig a nemzetközi trendeknek megfelelően: számos diszciplína részvételével (Csepeli & Somlai, 1985). Az elméleti gondolkodás kollektivistá és normatív alapokra helyezkedett már a legelején, s ez jószerivel így is maradt. Kezdetben főként a szocialista és a polgári értékrend összehasonlítása határozta meg a munkákat, majd egyre inkább a magyar társadalom különféle anómiáinak vizsgálatában lett jelentősége az értékeknek (Szabari, 2015). Mindez lehetőséget adott arra, hogy az ideálisnak vélt szocialista értékrendhez képest mutatkozó elmaradásokat kritizálni lehessen a társadalomban. Másfelől viszont az értékutatás viszonylag gyorsan felületévé vált az államhatalom, sőt akár az egész szocialista rendszer óvatos kritizálhatóságának (Miért élnek tovább bizonyos polgári értékformák a szocializmusban? Miért vonzódnak azokhoz az emberek? Miért nem képes a rendszer azokat végleg kiiktatni?) (Váriné Szilágyi, 1987a).

Hankiss Elemért tekinthetjük a hazai értékutatás egyik úttörőjének. Már a rendszeres, kvantitatív jellegű adatfelméréseket megelőzően is foglalkozott az értékek jelentőségével, s pályafutása során többször, hol esszéíróként, hol módszeres kutatóként tárgyalta a magyar társadalom értékrendjének sajátosságait (főként annak a kíváncsiától eltérő állapotait). Hankiss (1982) alaptétele szerint Magyarországon a közösségképződés, részben történelmi, részben azzal összefüggő gazdasági-politikai okok folytán, újra és újra megrekedt, ami miatt társadalmi szintű értéktudat nem alakult ki. Előbb a polgári, majd a szocialista értékrend tulajdonképpen „részakadt” a lakosságra, megfelelő organikus-graduális folyamat nélkül. Ez egy állandósuló „negatív modernizációként” hatott Hankiss (1977) szerint: a tradicionális közösségek felbomlottak, azok hagyományos értékrendje széthullott, ám új társadalmi értéktudat a fordulatokban gazdag 20. század során egyszerűen nem vált érvényessé. Maradt a nagyfokú „hiány” és „üresség”, amely az embereket arra sarkallta, hogy a tradicionális, individualista és szocialista mintákhoz össze-vissza igazodjanak, konzisztens meggyőződés nélkül. Hankiss (1982) szerint ezért a nyolcvanas évek elején négy, általános érvénnyel nem bíró értékminta létezett a magyar társadalomban: a szocialista-munkásmozgalmi jellegű, dogmatizmusra hajlamos; a szokás- és hagyomány-

őrző, erős keresztény háttérrel bíró, a modernizációnak hátat fordító; a puritán-felhalmozó kiskapitalista, amely az individualizmust egy nagyon megrekedt állapotban követi csak; és a fogyasztói-hedonista, amely a szélesebb társadalom, s általában az embertársak felé közönnyel van. Ezen, ideálisként leírt minták nem rendelődnek csoportokhoz Hankiss szerint, hanem az egyének többé vagy kevésbé igazodnak hozzájuk.

Hankiss részese volt az első átfogó értékfelmérésnek is Füstös Lászlóval, Manchin Róberttel és Szakolczai Árpáddal szerzői kollektívában (Hankiss et al., 1982). Ez a munka két szempontból is lényegessé vált. Egyrészt az alkalmazott módszer a rokeach-i modellt követte, amely – láttuk – nem tekinthető kollektivistá szemléletnek, nem is szociológiai állású, ugyanakkor a korai nyolcvanas években kétségkívül az egyik legsikeresebb értékutatási megközelítésnek számított. Éppen ezért fontos előrelépés volt e felmérés, amely évekre megszabta a kvantitatív orientációjú kutatások irányát (vö.: Füstös & Szakolczai, 1999). Másrészt az adatok és az abból levont következtetések sok szempontból empirikus bizonyítékokkal támasztották alá Hankiss korábban bemutatott érveit, amelyek így még inkább meghatározóakká váltak. Az említett felmérés egyébként az amerikai és a magyar lakosság értékrendjét igyekezett összevetni. Látszólag a két társadalom értéktudata sok hasonlóságot mutatott, azonban a mélyebb feltárás rávilágított arra, hogy idehaza a jellemző szekularizáció mellett, bizonyos tradicionális értékformák háborítatlanul továbbélnek (pl.: tekintélytisztelet); a gazdasági egyenlőtlenségeket elítélik a magyarok, ugyanakkor a társadalmi státuszkülönbségek hatalmi vetületeit hajlamosak elfogadni; az individualizmus legfeljebb egyéni érdekkijárást jelent számukra, miközben a siker, szabadság, autonómia, önmegvalósítás irányában nagy elköteleződést nem tulajdonítanak. Hovatóvább, az amerikaiakkal ellentétben, a magyarok közönyösek a közügyek, a politikai és civil részvétel, valamint általában a kollektív döntéshozásban való közreműködés kapcsán is. Ráadásul – polaritás nélkül – idehaza a társadalom minden rétege körülbelül ilyen értéktudatot tanúsított a felmérés szerint (Hankiss et al., 1982).

Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor 1983-ban jelentették meg *Értékkendszereink* című munkájukat. E mű azért lényeges, mert talán az egyik legkorábbi figyelmeztetés, amely óva inti a hazai értékutatókat attól, hogy kritika nélkül átvegyék a nyugati elméleteket és főként módszereket. A szerző-házaspár szerint a magyar felmérésekbe bedolgozott rokeach-i modell implicit normatív tartalma a polgári-kapitalista értékrend apológiájának tekinthető, amelyet ők teljességgel elvetnek. Noha Kapitányék elköteleződése a szocialista értékrend mellett ma már elavulttá teszi írásukat, ám az így is erőteljesen hívja fel a figyelmet arra: ha adott értékrend, értéktudat, vagy akár egyik érték a másikkal képest tekinthető is valamilyen szempont szerint kívánatosabbnak, az még nem jelenti azt, hogy az attól eltérő ne lenne önmagában szintén értékérvényű. Azaz a kevésbé kívánatos érték is értéknek hat. Mindez a hankissi érveléssel is vitatkozik, amennyiben hangsúlyozza, hogy kollektív értéktudat, vagy kívánatos társadalmi értéktudat nélkül is az egyéneknek vannak releváns értékpreferenciái, amelyek esetleges inkonzisztenciájuk dacára is alapvetően meghatározzák az emberek világlátást, életvitelét, viselkedésmódját.

A nyolcvanas évektől Magyarország bekapcsolódott nemzetközi felmérésekbe, amelyek – egyéb témák mellett – értékutatást is tartalmaztak. Ilyen volt az általunk is vizsgált Inglehart–Welzel-féle elmélet, illetve a WVS, amely nagy lökést adott a hazai kvantitatív

értékkutatásnak. Noha ez elmozdulás volt az addigi rokeach-i megközelítéstől és módszertől, azonban széles nemzetközi komparatív perspektívát nyitott meg (Utasi, 1984). 1985-ben *Érték, értékkonfliktus, társadalmi változás* címen rendeztek konferenciát, ahol számos tudományág képviselője adta elő értékkutatói eredményeit – sokan már empirikus adatokkal alátámasztva azokat (Hoppál & Szecskő, 1987; lásd továbbá: Papp, 1986). A következő évben pedig a *Társadalomtudományi Közlemények* című folyóirat jelentetett meg tematikus különszámot Papp Zsolt szerkesztésében (2-es számú kiadvány) a nyolcvanas évek eleje óta zajló értékkutatói felmérésekről. Mindkét gyűjteményes mű fontos írásokat vonultat fel. Terjedelmi korlátok miatt részleteiben nem tárgyalhatjuk ezeket, ám néhány szerzőről és munkásságukról szólni érdemes.

Az ismert filozófus, esztéta, kritikus, Lukács-tanítvány Hermann István (1986) elsősorban az értékkutatások normativitásának problémáját ecsetelte. Azt hangsúlyozta, hogy a *van-hoz képest*, ugyan konstruálható egy ideális *kellene*, de ennek általános érvényűségét hirdetni súlyos hiba, ami a realitásból a transzcendencia, s így a hamistudat felé vezet. Hermann szerint az értékkutatás – sem idehaza, sem külföldön – nem fordít kellő figyelmet arra, *„hogyan lehet értékpreferenciák és értékprodukciónak esetében magában a társadalmi életben, magában a társadalmi létben olyan mozgásirányokat és olyan elméleti tendenciákat kialakítani, amelyek nem egy kellésre, nem egyfajta transzcendencia által biztosított és így csak eszmeileg elérhető jövőre irányulnak... (Hermann, 1986: 162)”. Mint látuk fentebb, az Inglehart–Welzel-féle elmélet reflektálni szándékozik e problémára, amikor az értékváltozás dinamikáit állítja a középpontba, ám ezt a lencsét rögtön eltorzítja egy normatív interpretációval, amely szerint megszabja, hogy a változás milyen irányban kívánatos.*

Vitányi Iván (1976) értékkutatásai szorosan kapcsolódtak a Hankiss-féle elméleti gondolkodáshoz és empirikus eredményekhez. A maga részéről főként a kultúra világában kívánta megérteni az értékminták, illetve azok változásainak hatásait. Vitányi (1986) szerint a II. világháború után, az ötvenes évek végén, az 1960-as évtized kádári konszolidációja idején, majd a hetvenes évek végétől induló erjedés során kisebb érték-átrendeződések rázták meg a magyar társadalmat. Mindezek hatására a nyolcvanas évtized közepén több mértékadó, de nem társadalmi tudaterejű értékminta volt érvényben. Vitányi tipológiája hasonlít Hankiss csoportosításához. Szerinte is van egy jellemzően konform szocialista értékrend – az egyik változat modernebb, a másik dogmatikusabb, maradibb. Vitányi is felfedezni vél egy tradicionalista mintát. Nála ez is két alcsoportra oszlik: keresztény, patriarchális, vidéki-paraszti és hagyományőrző, inkább urbánus, munkás értékrend. A hankissi hedonista-fogyasztói szemléletű értékminta szintén ott van Vitányi tipológiájában. Új viszont a radikális ellenzéki, amely részben polgári, részben szocialista. Vitányi szerint ez főként a fiatalabb korosztályra jellemző: nincs igazi értékelköteleződés, inkább általános kritikai elfordulás mindentől, leminősítés mindennel és mindenkivel szemben, ugyanakkor a tevékeny változtató közreműködés és felelősség teljes elutasítása. A szerző szerint e minta csak felszínesen hasonlít az utolsó releváns értékrendhez, amely a magyar társadalomban megfigyelhető: ez az egyre nagyobb arányban jelenlévő ún. értékorientáció nélküli csoport – nem vallásos, de nem is világi, nem szocialista, de nincs is ellene, nem individualista, de közönyös a mások, a közügyek felé.

A rendszerváltás előtti időszak értékutatói közül fontos megemlíteni még – immáron ténylegesen csak pár mondat erejéig – S. Nagy Katalint (1987), aki elsősorban tárgyak, berendezési stílusok, építmények, parkok, utcai művészetek stb. formájában vizsgálata a magyar értéksajátosságokat, rendre ugyanazt kiemelve: a lakosságnak nincs koherens értéktudata, de még egységes értékképzete vagy –ízlése sem a kívánatosról. Józsa Péter (1975; Józsa & Leenharrrt, 1981) főként komparatív irodalomszociológiai vizsgálatok keretében foglalkozott a magyar lakosság értékrendjével, elsősorban korosztály- és társadalmi rétegkülönbségekre felhívva a figyelmet (ezt a problémát általánosabb szociológiai kérdésfeltevések mentén, kérdőíves módszerrel Utasi Ágnes [1987] is szemügyre vette).

Losonczy Ágnes (1977) monografikus művében az életmód és az értékek összefüggéseit vizsgálta, weberi alapokról kiindulva, vegyes módszertannal, s elsősorban a foglalkozási rétegeket középpontba állítva. Munkája sok szempontból úttörőnek tekinthető a hazai értékutatásban. Eredményei alapján kimutatta, hogy a foglalkozási csoporttartozásnak jelentős hatása van az egyéni értékpreferenciára. A segéd munkások főként anyagi, erkölcsi megbecsülést várnak, ezeket az értékeket helyezik tehát előtérbe. A szakmunkások az igazságosságra helyezik a hangsúlyt – kevesebb küzdéssel, fáradtsággal elért jó élet, puritán kötelességtudat, felelősségvállalás, tenni akarás. Az alkalmazottak, egyéb szellemi foglalkozásúak a konszenzusra, kiegyezésre, stabil biztonságra, józanságra, higadtságra, megfontoltságra összpontosítanak értékrendszerük által megalapozott életvitelükben. Az értelmiség az egyéni autonómiát, önkifejezést, önmegvalósítást, önfejlesztést keresi, az én és a másik, az egy és több közötti egyensúlyt vallja. A vezetők pedig – látszólag furcsa módon – megint a társadalmi elismerést, megbecsülést tartják elsőrendűnek, ám a segéd munkásokkal ellentétben ők az önös státusz-, pozíció-, és érdekvédelem, a tekintély- és hatalomfenntartás végett, a számukra kedvező társadalmi rend stabilitása szempontjából.

Az értékutatás módszertanát, különösen a kérdőíves technikák problémáit és limitációit – többek mellett – Rudas János (1987) keményen kritizálta már a nyolcvanas években. Szerinte az egyénileg vágyott vagy deklarált értékek és a tényleges individuális viselkedés között hatalmas különbségek mutatkoznak, ha a szokásos survey-technikát megkíséreljük kiegészíteni. Rudas szerint e problémán túl, az sem mellékes, hogy a személyes értékpreferenciákra vonatkozó felmérések mindig nagyon magas arányú konformválaszokat produkálnak. Ez egyfelől jelentheti azt, hogy a lakosság értéktudata mégis valamilyen mag köré szerveződik, de az sem kizárt: egyszerűen a kérdőíves technika tereli így a választadást.

A rendszerváltás után a hazai értékutatás nem torpant meg. Sokáig a legfontosabb tématerület az volt, hogy a szocialista múlt vajon meddig és milyen formában hagyott nyomot a magyar lakosság értéktudatában (vö.: Csíste, 2009; Róbert, 1996). Füstös és Szakolczai (1999), akik a hetvenes évek vége óta részt vettek országos nagymintás értékutatási felmérésekben, majd azokat az ezredfordulóig folytatták (két évtized alatt összesen hét ilyen kutatás készült a rokeach-i modellre építve), arra a megállapításra jutottak, hogy a magyar társadalom értékminztázata érdemben nem változott a kérdéses periódus során. A hiányos szekularizáció, amely bizonyos tradicionális korlátok közé rekedt, valamint az üres individualizáció, amely többnyire az egyéni érdekkijárára szorítkozik, miközben az

egyénség megélésének nagy jelentőséget nem tulajdonít, a másságot pedig hevesen és mereven elutasítja – már a nyolcvanas években regisztrálható volt (Szakolczai & Füstös, 1996). A rendszerváltás tehát törést nem hozott, inkább folytonosság mutatkozik.

Mások nemzetközi adatbázisokra hagyatkozva ugyanezt hangsúlyozzák. Keller Tamás (2009; 2014) a WVS és az Inglehart–Welzel-féle modell tükrében látja úgy, hogy miközben a világi értékek jellemzően dominálják a tradicionálisakat, egyes hagyományelvű beállítódások mégis rendíthetetlenek, amely közrejátszhat az átütő erejű zárt gondolkodásban (szolidaritás, tolerancia, politikai-civil részvétel stb. elvetésében). Tóth István György (2009) ugyanezt emeli ki, szintén WVS és Ingleharték nyomán, valamelyest jobban koncentrálva a kedvezőtlen társadalmi értéktudatból fakadó következményekre: bizalomhiány, normazavarok, együttműködés-részvétel alacsony szintje, korrupció, informalitások. A Kapitány szerző-házaspár (2012) az European Social Survey (ESS) adatai és a schwartzi modell tükrében állítják, hogy a magyar társadalom értékrendje inkonzisztens, nem világosak a preferenciáirányok, ellentétes értékdimenziók sokszor hasonló jelentőséggel bírnak, ami miatt kiszámíthatatlan az emberek gondolkodása és viselkedése, s ez nehezíti a közösségteremtést. Csepeli György és Prazsák Gergely (2010; 2011) pedig szintén az ESS adatait használták elemzésükben, s bár schwartzi változók mentén dolgoztak, azokat igyekeztek átforgatni Szűcs Jenő (1981) és Bibó István (1948) magyar mentalitással kapcsolatos fejtegetéseibe. Arra jutottak, hogy a magyar társadalom – húsz évvel a rendszerváltás után – még mindig nem tekinthető értékei szerint öntevékeny cselekvőnek, inkább elszenvedti az életet és annak fontos vagy éppen mindennapos eseményeit.

Mielőtt saját eredményeinket tárgyalnánk, röviden ki kell térni azon hazai érték kutatásokra, amelyek az ifjúságot, vagy kifejezetten az egyetemistákat vették górcső alá. A rendszerváltást megelőző idők ifjúsági érték kutatása minduntalan hangsúlyozta, hogy a fiatalság értékrendje csak minimálisan tér el a társadalmi mintától, miközben a korosztályon belül sem mutatkoznak jelentős különbségek (Szabó, 1987; Váriné Szilágyi, 1987b). Ennek ellenére a kutatások megjegyezték, hogy a strukturális körülmények változása (iskolázottsági szint emelkedése, városi fiatalság túlsúlyba kerülése stb.), valamint a társadalom más rétegeihez képest egyre inkább eltérő életmódbeli sajátosságok miatt (társas kapcsolatok, szórakozás, kultúrafogyasztás-művelődés, divat, kommunikáció, kikapcsolódás, utazási szokások stb. terén), észlelhetők értékrendbeli átalakulások is (Andrássy & Vitányi, 1979; Balogh & Gál, 1968; Józsa, 1972; 1979).

Varga Károly, aki a módszeres, empirikus érték kutatás egyik szorgalmazója volt idehaza már a hatvanas években (lásd: Varga, 1964), egyetemisták körében végzett példaértékű feltáró kutatást (Varga, 1968). A Charles Morris (1956) által kidolgozott, 13 különböző életút-modellt és ahhoz köthető értékfelfogást vizsgáló nemzetközi kutatás magyarországi kérdőíves felmérését végezte Varga a hatvanas évek elején. Eredményei szerint a magyar egyetemisták (800 fős mintán) meglehetősen fegyelmezettek, konformisták, kevésbé hagyománykövetők, erősen szekularizáltak. Inkább nyitottak a kollektív részvételre, cselekvésre, de nem egyértelműen elkötelezettek e téren: a belső motiváltság helyett, a külső elvárás erős. Az individualitást nem követik, az „átlagosba” való beleszürkülés nem taszítja őket. A sokszínűséget-diverzitást egyértelműen elutasítják (Varga, 1968).

A rendszerváltás utáni időkből főként az ifjúságkutatás-sorozat figyelemre méltó, amely rendszeresen, nagymintás kérdőíves módszerrel készült, s részint tartalmaz az értékekre is vonatkoztatható változókat (Bauer et al., 2002; Bauer & Szabó, 2005; 2009; 2011). E kutatássorozatból az derül ki, hogy a magyar fiatalok jellemzően nem csatlakoznak civil szervezetekhez, a közügyek mérsékelten érdeklik őket, a politikai folyamatokba való beleszólásnak általában lehetőségét-értelmét nem látják, az intézményekbe vetett bizalmuk alacsony. A törvénytiszteletet és adófizetést fontosabbnak tartják, mint az önálló véleménynyilvánítást, vagy a politikai-civil részvételt. A magyar társadalmat előítéletesnek és konfliktusosnak látják, s közben maguk is többekkel (társadalmi csoportokkal, intézményi szereplőkkel stb. szemben) azok. A család, a család eszménye, a szülők tisztelete, az igaz barátság és szerelem, a kapcsolati biztonság, valamint a béke nagyon fontos a fiataloknak. Az individuális értékek jelentősége az ezredforduló óta inkább növekszik (szabadság, önállóság, kreativitás), ugyanakkor párhuzamosan a tradíciók tisztelete is jobban előtérbe került. A vallásosság és a nemzethez tartozás kevésbé meghatározó értékeket képvisel az ifjúság szemében. A gazdagságnál jobban értékelik az anyagi stabilitást, az érdekes, változatos életnél pedig a belső megnyugvást, harmóniát. Az életterveik megvalósíthatóságával, egyáltalán a jövőbeni kilátásokkal többnyire elégedetlenek a fiatalok.

A PTE-s hallgatók értékválasztásairól – adatok és eredmények

A PTE hallgatói körében 2023 tavaszán végeztük azt a felmérést, amelyből az alább közlésre kerülő eredmények származnak. A pécsi diákok mint célcsoport vizsgálatával nem kívántunk sem általában az ifjúságra, sem annál szűkebben csak az egyetemistákra kiálthatósítható következtetésekre jutni. Nem törekedtünk a célcsoport jellemző értékmin-tázatát nemzetközi összefüggésben láttatni. Célunk pusztán az volt, hogy feltárjuk, vajon a hazai érték kutatás sok évtizede jószerivel változatlan megállapításai egy olyan speciális közegre nézve is relevánsak-e, mint az iskolázott fiatalság egy, adott felsőoktatási intézményhez köthető szegmense.

Összesen 300 fős mintával dolgoztunk, az adatfelvétel nem valószínűségi mintavétellel történt, s a PTE valamennyi karát érintette. A lekérdezés személyes formában zajlott, kér-dezőbiztosok közreműködésével. A kérdőív több tematikai blokkot tartalmazott (Európa és európaiság; normaválasztások, attitűdök, értékek; bizalom). Az Inglehart–Welzel-féle elméleti keretnek megfelelően, ezek mindegyikéből választottunk releváns változókat.²

Mint az fentebb szóba került, Inglehart és Welzel egy-egy ellentétes értékpár, azaz két értéktengely mentén vizsgálja az adott társadalmakat. Az egyik pár a tradicionális vs. vi-lági, a másik pedig a zárt vs. nyitott gondolkodás. Miközben más értékelméletek – elsősor-ban a szociálpszichológiai koncepciók – fix kérdőívekkel és változókkal dolgoznak (lásd: Rokeach- vagy Schwartz-teszt), az értéktérkép esetében ilyen nincs. Az első fejezetben már vázoltuk az értékpárok releváns tartalmait – itemjeinket azoknak megfelelően válo-gattuk.

² A jelen munka nem tartalmazza a teljes kérdőív feldolgozását. Az adatbázisból készült egyéb, már megjelent írásainkra lásd: Bodor et al., 2022; Grünhut & Bodor, 2022, 2024.

Először a tradicionális vs. világi értéktengetyvt vizsgáljuk. Ezen értékpáron belül az alábbi dimenziókra koncentráltunk: család, társadalmi és nemi szerepek; élet; nemzet. Az alábbi 1. számú táblázat tartalmazza változóink leírását, valamint a válaszadás százalékos megoszlását.

1. táblázat A tradicionális vs. világi értéktengetyre vonatkozó preferenciái
a PTE hallgatóinak

Mennyire ért egyet az alábbi állításokkal?	<i>Teljesen egyetért</i>	<i>Részen Egyetért</i>	<i>Nem ért egyet</i>
A felnőtt gyermekeknek kötelességük hosszútávon gondoskodni a szüleikről	29,3%	52,3%	18,4%
A gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelesség	6,7%	29,6%	63,7%
A férfi dolga pénzt keresni, a nő dolga a háztartásról és a családról gondoskodni.	3,3%	26,1%	70,6%
Kérem, mondja meg, hogy az alábbiakat mennyire tartja megengedhetőnek	<i>Minden esetben</i>	<i>Egyes Esetekben</i>	<i>Soha</i>
Abortusz	42,2%	49,8%	8,0%
Eutanázia	26,0%	59,9%	14,1%
Halálbüntetés	7,1%	55,4%	37,5%
Mennyire ért egyet az alábbi állításokkal?	<i>Teljesen egyetért</i>	<i>Részen Egyetért</i>	<i>Nem ért egyet</i>
Mint a múltban, mi magyarok a jövőben is csak magunkra számíthatunk	10,5%	38,2%	51,3%
Magyarországnak az a legjobb, ha a maga útját járja, és nem hagyja magát az EU által megkötni	9,7%	31,9%	58,3%

Forrás: a szerzők saját szerkesztése

Az 1. táblázat adataiból általánosságban az derül ki, hogy a világi értékbeállítódás inkább jellemző a hallgatókra, ám kétségtávan vannak aspektusok, amelyek előtérbe hívják a tradicionális értéksémákat. A család, társadalmi és nemi szerepek dimenzióin belül egyértelműen a szülő felé érzett gyermeki kötelesség az, amelyet a diákok inkább a hagyományos értékek mentén fognak fel. Alig minden ötödik válaszadó mondta azt, hogy a felnőtt gyermekeknek nem kell szüleikről hosszútávon gondoskodniuk. 30% teljes egyetértését fejezte ki, azaz jogosnak érezte ezt a társadalmi elvárást, miközben több mint 50% részben egyetértett azzal. Ezen arányszámokhoz képest, a hagyományos nemi szerepekről (férfi – családfenntartó, nő – háztartásbeli gyereknevelő) sokkal világiasabban vélekednek a hallgatók. Több mint 70% élesen elutasítja a patriarchális jellegű férfi-női szereposztást, miközben csupán 3% fogadja el azt. A részben egyetértők egynegyed körüli aránya azért jelzi: a tradicionális értéksémák e téren sem érvénytelenedtek el. A gyermekvállalás mint

társadalmi kötelességről is inkább világias felfogásuk van a diákoknak, amennyiben több mint 60% teljesen elveti ezt az elvárást. Ám e kérdés kapcsán is egyharmad feletti az egyetértők és részben egyetértők aránya.

Az életdimenzió, vagyis az abortusz, eutanázia és halálbüntetés megítélése az Inglehart–Welzel-féle modell operacionalizálásának az egyik legalapvetőbb sarokpontja (vö.: Inglehart & Welzel, 2005). Ha az adatokra nézünk, kétértelmű képet látunk. Egyrészt a PTE-s diákok 10% alatt mondták azt, hogy az abortusz vagy az eutanázia soha nem megengedhető, miközben 10% alatt válaszolták azt is, a halálbüntetés minden esetben megengedhető. Ezek a számok jellemzően világi értékbeállítódásra utalnak. Ugyanakkor meglepően magas, 50% körüli azok aránya, akik az abortuszt csak egyes esetekben tartják megengedhetőnek, miközben 55% viszont bizonyos körülmények között el tudja fogadni a halálbüntetést.³ Ezek jelentős számok – s mindenképpen tradicionális értéksémák működésére utalnak. Akik így vélekednek, azok ugyanis egyfelől hajlandók a női önrendelkezést feltételekhez kötni, miközben a társadalomnak pedig megadni a legsúlyosabb büntetés jogát.

Végezetül a nemzeti különállóság – nacionalizmus dimenzióban ismét kettősség látszik az adatok tükrében. Egyrészt a hallgatók többsége kétségtől világi értékeket vall e téren, amennyiben teljesen elveti azt, hogy a magyarság csak magára számíthatna, miként azt is: jobb, ha az Európai Uniótól (EU) nem hagyja nemzeti önrendelkezését megkötni. Másfelől viszont 40–50% körüli azok aránya, akik részben (30–40%) vagy teljesen egyetértenek (10%) azzal, hogy a magyarság más nemzetek szolidaritásában nem bízhat, a szuverenitását pedig féltenie kell az EU-tól.

Összességében tehát a tradicionális vs. világi értéktengely kapcsán azt kell megállapítanunk, hogy a hallgatók többsége jellemzően világi értékeket vall, ugyanakkor a tradicionális beállítódás szintén jelen van – mégpedig bármelyik dimenzió esetében.

Átkanyarodva a zárt vs. nyitott gondolkodásra, elemzésünk ezen ellentétes értékpár esetében is több dimenzió mentén vizsgálódott. Ezek a következők: előítéletesség, szolidaritás, bizalom, korrupció. Az előítéletesség esetében az évtizedek óta alkalmazott ún. Bogardus-skálát, vagyis a társadalmi távolság egyik bevett mérőeszközének egyszerűsített változatát használtuk (Bogardus, 1947). Az eredeti formula szerint a válaszadótól először azt kérdezik, hogy adott társadalmi csoport (jellemzően valamilyen etnikai, nyelvi, vallási, szexuális stb. kisebbség) tagját elfogadná-e közeli rokonaként. Ha nemmel válaszol a megkérdezett, akkor a személyes kapcsolatok egy külsőbb rétegére vonatkozóan újra felteszik a kérdést: elfogadná-e barátként például. Aztán, amíg a válasz rendre nem, addig újabb, egyre szélesebb rétegek következnek (pl.: kollégaként, szomszédként, tágabb lakókörnyezetében stb. végül nemzete polgáraként). Habár eredetileg hétszintű a skála, sokféle alkalmazási mód létezik. A bevett leegyszerűsített változat szerint elegendő rákérdezni a szomszédságra, mivel az sok szempontból önmagában is beszédes. Aki ugyanis szomszédként sem hajlandó elfogadni az adott közösségből származó személyt, az nagyon nagy valószínűséggel az intimebb relációit tekintve sem lenne nyitott rá. A szomszédság

³ Inglehart és Welzel (2005) szerint az eutanázia-változó nem mindig jelzi jól a tradicionális vagy világi értékválasztást – tegyük tehát azt félre.

ugyanis egy meglehetősen laza interakciós-kommunikációs viszonyt jelent, így aki inkább elzárkózna az adott közösségekkel való ilyen intenzitású érintkezéstől, az vélhetően általában sem szívesen kerül szituatív helyzetbe velük. Ezen érveléssel mi azonosulni tudunk, ezért a kérdőívben csak ezt a változatot szerepeltettük (2. táblázat).

2. táblázat Előítéletek a PTE hallgatói körében

Különböző csoportokhoz tartozó embereket fogunk említeni. Kérem, válassza ki, akiket nem szeretne szomszédjaiként, ha egyáltalán vannak ilyenek!	Említette	Nem említette
Afrikaiak	11,3%	88,7%
Kínaiak	9,9%	90,1%
Arabok	30,0%	70,0%
Oroszok	7,2%	92,8%
Románok	18,8%	81,2%
Homoszexuálisok	5,9%	94,1%
Cigányok	48,4%	51,6%
Zsidók	4,1%	95,9%

Forrás: a szerzők saját szerkesztése

A 2. táblázat tehát a zárt vs. nyitott gondolkodás előítéletek dimenzióját mutatja a Pécsi Tudományegyetem diákjai körében. Első ránézésre azt mondhatjuk, a hallgatók jellemzően nem előítéletesek, azaz inkább nyitott gondolkodásúak e szempontból. Nem szabad azonban átsiklani azon, hogy minden második egyetemista nem akar cigányokat szomszédként. Mindez azért több mint beszédes, mert a sorolt kisebbségi csoportok közül nyilván a cigányság a legnépesebb a magyar társadalmon belül, tehát eleve velük kerülhet legvalószínűbben interakcióba egy magyar egyetemista. Ez az 50%-os szám – leszögezhetjük – magas arány. Az arabok esetében látható 30%-os említés is jelentős, e téren leginkább a menekültválság óta aktívan migránsellenes kormányzati narratíva hathat, miközben a románok kapcsán mért közel 20% pedig a történelmi háttérű társadalmi nagyelbeszélés múlt, de élő szocializációs erejére utalhat.

A szolidaritás dimenzió esetében két változót használtunk, amelyek mindegyike a munka világával kapcsolatos. Az egyik a munkanélküliekhez, a másik az országban élő bevándorló munkavállalókhöz való viszonyulást fejezi ki (3. táblázat).

3. táblázat Mért szolidaritás a PTE hallgatói körében

Mennyire ért egyet az alábbi állításokkal?	<i>Teljesen egyetért</i>	<i>Részben Egyetért</i>	<i>Nem ért egyet</i>
A munkanélkülieknek minden lehetséges munkát el kellene vállalniuk, vagy veszítsék el a munkanélküli segélyt	20,7%	45,6%	33,7%
Ha kevés a munkahely, a munkáltatóknak előnyben kell részesíteni a magyarokat a bevándorlókkal szemben	34,4%	44,4%	21,2%

Forrás: a szerzők saját szerkesztése

A 3. táblázat adatai arról tanúskodnak, hogy az egyetemisták többsége nem szolidáris. 20% teljesen, 45% részben egyetért azzal, hogy a munkanélküliek – válogatás nélkül – fogadják el azt az álláslehetőséget, ami adódik számukra, vagy ha nem, akkor veszítsék el a segélyüket. Még ennél is magasabb, 80% körüli a teljesen vagy részben egyetértők aránya annak kapcsán, hogy munkahely-hiány esetén a bevándorló munkavállalókat diszkriminálni lehessen a magyar dolgozók javára.

A bizalomdimenzió esetében a társadalmi bizalom jelenségére koncentráltunk elemzésünkben, mivel az Inglehart–Welzel-féle elméleti keret erre utal. A jelenség kapcsán több bevett mérőeszköz is létezik (vö: Bodor et al. 2022). Ezek közül mi az ún. bizalomindexet használtuk, amely három itemet tartalmaz: a válaszadót arról kérdezik, mit gondol általában mások megbízhatóságáról, tisztességességéről, segítőkészségéről (4. táblázat). A szakirodalom szerint e három változó szorosan összetartozik, együttesen adnak átfogó képet a mások felé érzett általános bizalomról. Az mindenesetre biztos, a nyitott gondolkodás szempontjából mindhárom item releváns.

4. táblázat A mások, általában embertársak felé érzett bizalom a PTE hallgatói körében

Bizalomváltozó		
Általánosságban mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?	Nem lehetünk elég óvatosak	A legtöbb emberben meg lehet bízni
	51,2%	48,8%
Gondolja, hogy a legtöbb ember megpróbálna kihasználni, ha alkalma nyílna rá, vagy igyekeznének tisztességesek lenni	Megpróbálna kihasználni	Igyekeznének tisztességesek lenni
	44,6%	55,4%
Mit gondol, az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy a legtöbb ember általában segítőkész?	Csak magukkal törődnek	A legtöbb ember általában segítőkész
	45,2%	54,8%

Forrás: a szerzők saját szerkesztése

A 4. táblázat adatai meglehetősen világos képet adnak a hallgatók bizalomszintjéről. Körülbelül fele-fele arányban vannak a mintában azok, akik szerint másokban, általában az

embertársakban meg lehet bízni, és azok, akik inkább bizalmatlanok. A három változó esetében minimális eltérés látszik. Ez az 50–50% megfelel egyébként a magyar társadalom nem túlságosan magas bizalomszintjének (lásd pl.: Giczi & Sik, 2009; Grünhut & Bodor, 2020).

Végezetül a zárt vs. nyitott gondolkodás értéktengely tekintetében a korrupcióérzékenységről szólunk. Az Inglehart–Welzel-féle érvelés szerint a korrupció elfogadása azért utal zárt gondolkodásra, mivel ez azokban a társadalmakban jellemző, ahol az egyének nem látják az „egészet”, csak az egyedi csoportok, érdekek, kapcsolatok stb. mentén mutatkozó „részeket”. A nyitott gondolkodás elzárkózik a korrupciótól, hiszen az veszélyes a társadalom integrációjára, a demokrácia működésére, valamint a közügyekben való kollektív részvétel előmozdítására. Elemzésünkben két változóval mértük a hallgatók korrupcióhoz való viszonyulását (5. táblázat).

5. táblázat Korrupcióérzékenység a PTE hallgatói körében

Kérem, mondja meg, hogy az alábbiakat mennyire tartja megengedhetőnek	<i>Minden esetben</i>	<i>Egyes esetekben</i>	<i>Soha</i>
Állami juttatásokat jogtalanul igénybe venni	1,3%	28,7%	70,0%
Csalni az adóval, ha van rá mód	2,4%	27,3%	70,3%

Forrás: a szerzők saját szerkesztése

Az 5. táblázat tükrében a PTE-s diákok egyértelműen érzékenyek a korrupcióra: mindkét változó esetében 70%-os azok aránya, akik szerint ilyen módon csalni soha nem megengedhető. Noha az a hányad, amely nyíltan elfogadja a korrupciót, elenyésző a mintában, de mindkét mérőszám tekintetében közel 30% azért egyes esetekben szemet tud hunyni az ilyen eljárás felett. A magyar társadalomra jellemző vonatkozó adatnál ez lényegesen alacsonyabb (vö.: Tóth, 2009), de nem elhanyagolható, hogy majdnem minden harmadik egyetemista el tud tekinteni a korrupció tilalmától.

Összességében a zárt vs. nyitott értéktengely kapcsán azt mondhatjuk, hogy az egyetemistákra csak visszafogottan jellemző nyitott gondolkodás. A bizalomszint nem nevezhető magasnak (50% saját bevallása szerint bizalmatlan másokkal), a szolidaritással egyértelműen baj van, a korrupcióra viszont inkább érzékenyek. Az előítéleteség esetében – ahogy írtuk – összetett a kép: a cigányokkal szemben minden második, az arabokkal minden harmadik, a románokkal minden ötödik diák előítéletes. Viszont összességében inkább nem előítéletesek a hallgatók.

Záró gondolatok

Tanulmányunkban a PTE hallgatóinak értékválasztásait vizsgáltuk az Inglehart–Welzel-féle értéktérkép megközelítés szerint. Írásunk három nagyobb részből épült fel. Először tárgyaltuk általában az értékkutatás főbb szemléleteit és irányzatait, majd ebben az elméleti térben elhelyeztük az általunk alkalmazott megközelítést, s jellemeztük annak saját

tosságait. Ezt követően a hatvanas évektől induló hazai érték kutatás főbb állomásait mutattuk be, kiemeltük a legfontosabb alkotókat, s összegeztük azokat a releváns eredményeket, amelyek évtizedeken át meghatározóak maradtak a tématerületen. Végezetül saját adatfelvételünket részleteztük: a vizsgálatba vont értékdimenziókat, az alkalmazott változókat, valamint az eredmények egyszerű leíró statisztikáját.

Záró gondolataink között nem ismétléseket szeretnénk adni. Inkább néhány hangsúlyt szeretnénk világossá tenni. Egyfelől explicit normatív teóriához nyúltunk, így magunk is azok voltunk az eredmények interpretálásakor. A hazai érték kutatás egyelőre ebben a cipőben jár, s ezzel igazából azonosulni tudunk. Elismerjük továbbá azt is, hogy a Kapitány szerző-házaspár több évtizedes figyelmeztetését nem fogadtuk meg: átvettünk egy nyugati koncepciót, mégpedig kritikátlanul, amely normatív módon a nyugati kapitalista modernizáció értékváltozási folyamatát tartja az egyetlen kívánatos tendenciának. Hermann István intésén is átsiklottunk: nem, semmilyen módon nem tudjuk – a saját konstruált értékazonosulásunkon túl – megindokolni, hogy amit normatív értelemben kívánatosnak tartunk (vagyis a *kellene*), az bizonyosan arra is vezetne, amit arról feltételezünk. Egyszerűbben szólva: a világi, nyitott gondolkodású kollektív értéktudatot valóban kívánatosnak látjuk, de azt nem tudjuk, ha egy ilyen értékrend jellemzővé válna, az milyen esetleges társadalmi problémákat váltana ki. E sajátosságai a kutatásunknak okvetlenül limitációk, amelyekkel tisztában vagyunk, kritikaként elismerjük.

Tóth István György azt írta 15 évvel ezelőtt: „[...] *ma Magyarország minden kétséget kizáróan ott helyezkedik el a világ értéktérképén, ahova történelme, kulturális öröksége kijelöli. Értékszerkezetünk nagyjában-egészében a nyugati keresztény kultúra keretei közé illeszkedik, választásaink, preferenciáink a nyugati keresztény világhoz tesznek bennünket hasonlatossá. Ugyanakkor értékvalasztásainkban az tükröződik vissza, hogy sok tekintetben ennek a kultúrkörnek a szélén helyezkedünk el, egy zárt, magába forduló társadalomként*” (Tóth, 2009: 10). E megállapítást figyelembe véve azt mondhatjuk saját eredményeink tükrében: a PTE diákjai jellemzően olyan értéktudatot képviselnek, amilyenre a szélesebb társadalmi környezetük mintázata készíteti őket. Iskolázott fiatal célcsoport okán valamelyest kedvezőbb a mi felmérésünk összképe, de semmi esetre sem összevethetetlen a sok évtizede változatlan magyar értékvonásokkal. A világi (szekuláris, individuális) értékpreferenciákba bele-belekeverednek markánsan tradicionális értéksémák – nem annyira a vallás jegyében, mint inkább a családhoz és nemzethez tartozás, azaz a tekintély kapcsán. A nyitott gondolkodásnak pedig – amely csak felemásan jellemzi az egyetemistákat – egyelőre puha talajban állnak az értékoszlopai: a bizalom ugyanis visszafogott, az előítélet képes célpontot találni, a szolidaritás gyenge.

Félig tele van, vagy félig üres a pohár? – ez már interpretáció kérdése is. Mindenesetre eredményeink nem szakadtak ki a Hankiss (1974) által ötven éve nagy ecsetvonásokkal felfestett kép keretei közül. Tanulmányunkban pontosan emiatt foglalkoztunk a hazai érték kutatás immáron legalább félévszázados történetével átfogóan. Szerettük volna ugyanis megvilágítani: bár diszciplinárisan szerteágazó, elméleti, módszertani, s adatszerezési sajátosságait tekintve pedig rendkívül összetett e tématerület, megállapításai azonban nagyon egyfelé mutatnak – évtizedek óta. Eszerint a magyar értéktudat nem tradicionalista, vallásos; nem materialista, individualista, világi; de nem is posztmaterialista,

kozmozopolita. Ezeknek inkább valami olyan, teljességgel kiegyensúlyozatlan és inkohereus egyvelege, amely egyfelől a belső közösségteremtést, másfelől a külső világtársadalmi integrálódást hasonlóan bénítja. Nyilván túlzás lenne a saját felmérésünk eredményeit kizárólag negatív beállításban ábrázolni. Mindenesetre azt viszont nem állíthatjuk, hogy Hankiss érveléseihez, vagy tematikailag még közelebb eső példaként: Varga Károly hatvanas évekből származó, egyetemisták körében végzett értékfelméréséhez képest jelentősen újszerű következtetéseket tudunk volna levonni.

Köszönetnyilvánítás

Grünhut Zoltán munkája az NKFIH által támogatott „*Magyar fiatalok percepciói Európáról és európaiságról*” című kutatás része (az FK134893 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK20 pályázati program finanszírozásában valósult meg). Bodor Ákos munkája az NKFIH által támogatott „*Mennyire általános az általánosított bizalom*” című kutatás része (az FK143163 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK22 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

Irodalomjegyzék

- Allport, G. W., Vernon, P. E., & Lindzey, G. (1961). *A Study of Values*. Houghton Mifflin.
- Andrássy M., & Vitányi I. (1979). *Ifjúság és kultúra. A fiatalok kulturális, művészeti magatartása*. Kossuth Könyvkiadó.
- Balogh I., & Gál R. (1968). *A munkásifjúság helyzetéről és társadalmi szerepéről*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Bauer B., & Szabó A. (2005). *Ifjúság2004. Gyorsjelentés*. Mobilitás.
- Bauer B., & Szabó A. (2009). *Ifjúság2008. Gyorsjelentés*. Szociális és Munkaügyi Intézet.
- Bauer B., & Szabó A. (2011). *Arctalan nemzedék. Ifjúság 2000–2010*. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet.
- Bauer B., Kiss P., Kara Á., Szabó A., & Zsumbera Á. (2001). *Jelentés a gyermekek és ifjúság helyzetéről és az ezzel összefüggésben megtett kormányzati intézkedésekről*. Mobilitás.
- Bibó I. (1948). Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. In: Nagy E., Huszár T., & Vida I. (szerk.), *Bibó István. Válogatott tanulmányok*. Második kötet 1945–1949. (pp. 569–620). Magvető Könyvkiadó.
- Bodor Á., Hegedüs M., & Grünhut Z. (2022). Az embertársakba vetett bizalom Magyarországon a hagyományos kérdőíves eszközök alapján. *Replika*, (126), 33–50. DOI: 10.32564/126.3
- Bogardus, E. S. (1947). Measurement of Personal-Group Relations. *Sociometry*, 10(4), 306–311. DOI:10.2307/2785570. JSTOR 2785570.
- Csepeli Gy., & Prazsák G. (2010). Örök visszatérés? Társadalom az információs korban. *Jószöveg Műhely*.
- Csepeli Gy., & Prazsák G. (2011). Az el nem múlt feudalizmus. *Társadalomkutatás*, 29(1), 63–79.
- Csepeli Gy., & Somlai P. (1985). *A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete
- Csöte A. (2009). *Boldogtalan kapitalizmus? A mai magyarországi társadalom értékpreferenciáinak néhány jellemzője*. Közjó és Kapitalizmus Intézet.
- Durkheim, E. (2000). A szociológiai módszer szabályai. In: Felkai G., Némedi D., & Somlai P. (szerk.), *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. I. Szociológiai irányzatok a XX. Században* (pp. 272–313) Új Mandátum.
- Füstös L., & Szokolczai Á. (1999). Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). *Szociológiai Szemle*, 9(3), 54–73.

- Gárdos J., & Ságvári B. (2020). Az értékutatások ígérete és valósága – Az értékek kutatása. In: Szabari V. (szerk.), *(Disz)kontinuitások* (pp. 89–67). Napvilág Kiadó – ELTE Eötvös József Kiadó.
- Giczi J., & Sik E. (2009). *Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés*. TÁRKI – Európai Társadalmi Jelentés.
- Grünhut Z., & Bodor Á. (2020). A bizalom kultúrájának próbatétele. A fizikai és lelki egészség, továbbá a társas kapcsolatok és a szubjektív jólét összefüggései a bizalommal járványidőszakban. *Tér és Társadalom*, 34(3), 26–45. DOI: 10.17649/TET.34.3.3287
- Grünhut Z., & Bodor Á. (2022). A Pécsi Tudományegyetem hallgatóinak Európához való viszonyulása. *Tudásmenedzsment*, 23(2), 4–18. DOI: 10.15170/TM.2022.23.2.1
- Grünhut Z., & Bodor Á. (2024). A Pécsi Tudományegyetem hallgatóinak Európa-képe. *Tudásmenedzsment*, 25(1), 8–22. DOI: 10.15170/TM.2024.25.1.2
- Haller, M. (2002). Theory and Method in the Comparative Study of Values – Critique and Alternative to Inglehart. *European Sociological Review*, 18(2), 139–158.
- Hankiss, E. (1974). Változások a társadalom értéktudatában. *Kultúra és Közösség*, 1(4): 19–31.
- Hankiss E. (1977). *Érték és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia köréből*. Magvető Könyvkiadó.
- Hankiss E. (1982). *Diagnózisok*. Magvető Könyvkiadó.
- Hankiss E., Manchin R., Füstös L., & Szakolczai Á. (1982). *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrend-szerének alakulása 1930 és 1980 között*. Szociológiai Kutató Intézet.
- Hermann I. (1986). A reális tudat és a hamis tudat értékrendjei. *Társadalomtudományi Közlemények*, 16(2), 161–166.
- Hoppál M., & Szecskő T. (1987). *Értékek és változások I–II*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Huszár, T. (1983). *Erkölc és társadalom*. Kossuth.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization*. Princeton University Press.
- Inglehart, R. (2018). *Cultural Evolution: People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge University Press.
- Inglehart, R. (2021). *Religion's Sudden Decline: What's Causing it, and What Comes Next?* Oxford University Press.
- Inglehart, R., & Abramson, P. (1995). *Value Change in Global Perspective*. University of Michigan Press.
- Inglehart, R., & Norris, P. (2009). *In Cosmopolitan Communications: Cultural Diversity in a Globalized World*. Cambridge University Press.
- Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge University Press.
- Józsa P. (1972). *Kulturális blokkok Budapesten. A kutatás kiindulópontja, hipotézisei, tervezete, vázlatos ismertetése és néhány részeredménye*. Népművelési Intézet, Kutatási Osztály.
- Józsa P. (1975). Magyar és francia olvasók irodalmi értékrendszerei. *Kultúra és Közösség*, 2(1), 70–79.
- Józsa P. (1979). *A magyar városi ifjúság szociodemográfiai összetétele, érték- és mentalitásstruktúrája* (A KISZ KB Ifjúságkutató Csoportjánál 1973/74-ben lezajlott felvétel anyagai. I. kötet, Dokumentáció – Előzetes jelentés). Népművelési Intézet.
- Józsa P., & Leenhardt, J. (1981). *Két főváros, két regény, két értékvilág*. Gondolat Könyvkiadó.
- Kapitány Á., & Kapitány G. (1983). *Értékrendszereink*. Kossuth.
- Kapitány Á., & Kapitány G. (2012). Konszenzusok és ambivalenciák. Reflexiók egy értékutatás eredményeihez. In: Messing V. & Ságvári B. (szerk.), *Közösségi viszonyulásaink. A családdal, az állammal és a gazdasággal kapcsolatos társadalmi attitűdök, értékek európai összehasonlításban* (pp. 102–126). MTA TK SZI.
- Keller T. (2009). *Magyarország helye a világ értéktérképén*. TÁRKI.
- Keller T. (2014). Megfogyva bár, de törve... Mérsékelt javuló mutatók, súlyosan növekvő politikai polarizáltság a magyar értékrendszerben, változások 2009 és 2013 között. In: Kolosi T. & Tóth I. Gy. (szerk.), *Társadalmi R riport 2014* (pp. 375–403). TÁRKI.

- Lakatos Z. (2015). Traditional Values and the Inglehart Constructs. *Public Opinion Quarterly*, 79(1), 291–324. DOI: 10.1093/poq/nfv005
- Losonczi Á. (1977). *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Gondolat Könyvkiadó.
- Morris, C. (1956). *Varieties of Human Value*. University of Chicago Press.
- Nagy K., S. (1987). *A tárgyak közvetett értékéről*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Némedi D. (1988). *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről*. Válogatás. ELTE.
- Norris, P., & Inglehart, R. (2019). *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge University Press.
- Papp Zs. (1986). Jegyzetek egy munkaértekezletről. Érték, értékkonfliktus, társadalmi változás. *Jel-Kép*, 1986(1), 19–28.
- Parsons, T. (1951). *The Social System*. The Free Press.
- Parsons, T. (1968). On the Concept of Value-Commitment. *Sociological Inquiry*, 38(2): 135–160.
- Róbert P. (1996). Vállalkozók és vállalkozások. In: Andorka, R., Kolosi T., & Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 1996*. (pp. 444–474). TÁRKI.
- Rokeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*. The Free Press.
- Rudas J. (1987). Értékeink: egy survey korlátai. In: Hoppál M., & Szecskő T. (szerk.), *Értékek és változások I.* (pp. 153–164). Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the Content and Structure of Values: Theory and Empirical Tests in 20 countries. In: Zanna, M. P. (szerk.), *Advances in Experimental Social Psychology* (pp. 1–65). Academic Press.
- Schwartz, S. H. (2007). Value Orientations: Measurement, Antecedents and Consequences Across Nations. In: Jowell, R., Roberts, C., Fitzgerald, R., & Eva, G. (szerk.), *Measuring Attitudes Cross-Nationally: Lessons from the European Social Survey* (pp. 161–193). Sage.
- Schwartz, S. H. (2012). An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1), 2–17.
- Schwartz, S. H. (2016). Basic Individual Values: Sources and Consequences. In: Sander, D., & Brosch, T. (szerk.), *Handbook of Values: Sources and Consequences* (pp. 63–84). Oxford University Press.
- Schwartz, S. H., & Bardi, A. (2001). Value Hierarchies across Cultures: Taking a Similarities Perspective. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(3), 268–290. DOI: 10.1177/0022022101032003002
- Szabari V. (2015). A normák mint integrációs mechanizmusok a mai magyar társadalomban. *Socio.hu – Társadalomtudományi lap*, (3), 2–16.
- Szabó I. (1987). Az érvényesülés konfliktusai a fiatalok körében. In: Hoppál M., & Szecskő T. (szerk.), *Értékek és változások I.* (pp. 257–268). Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Szakolczai Á., & Füstös L. (1996). Értékrendszerek axiális időszakokban: összehasonlító vizsgálat 24 európai országban. *Info-Társadalomtudomány*, (39), 9–17.
- Szűcs J. (1981). Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 24(3), 313–359.
- Tóth I. Gy. (2009). *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében* (A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése). TÁRKI.
- Utasi Á. (1984). *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák*. Kossuth.
- Utasi Á. (1987). Rétegek és preferált életcélok. In: Hoppál M., & Szecskő T. (szerk.), *Értékek és változások I.* (pp. 227–242). Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Varga K. (1964). Értékvizsgálatok a szociológiában. *Valóság*, (4), 80–83.
- Varga K. (1968). *Magyar egyetemi hallgatók életfelfogása: nemzetközi összehasonlítás*. Akadémiai Kiadó.
- Váriné Szilágyi I. (1987a). *Az ember, a világ és az értékek világa*. Gondolat Könyvkiadó.

- Váriné Szilágyi I. (1987b). Az értékorientáció és a jövőkép összefüggései különböző ifjúsági rétegekben. In: Hoppál M., & Szecskő T. (szerk.), *Értékek és változások II.* (pp. 23–44). Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Vitányi I. (1976). Gondolatok az értékek rendszeréről. *Világosság*, (3), 137–144.
- Vitányi I. (1986). Értékek – értékváltás – értékzavarok a kulturális életben. *Társadalomtudományi Közlemények*, 16(2), 202–206.
- Weber, M. (1987). *Gazdaság és társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Welzel, C. (2013). *Freedom Rising: Human Empowerment and the Quest for Emancipation*. Cambridge University Press.